

ԳՐԱԿԱՆ. — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. — ՊԱՏՄԱԿԱՆ.
ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

1843-1896 ՀԱՏՈՐ ԵՒ ՄԱՅԻՍ

950

ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ

ԿԱՄ

ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

(Շարունակութիւն. տես յ'էջ 182-5)

ՓԱԽՍՏՈՍԻ գիրքն նոյն ժամանակաց
Հայաստանի ազնուականութեան և
քահանայական դասակարգի հայելին է։
Միայն բնիկ հայազգի մի, և այդ երկու
տիրող դասակարգերու պատկանող անձ մի
միայն կարող էր այնպիսի ճշգրիտ և մանրամասն
տեղեկութիւններ տալ մեզի՝ աւատական և
եկեղեցական շրջաններու աշխարհին և կենաց
մասին, ինչպէս որ կ'ընէ իրօք փառտոտ։
Նա արտաքոյ կարգի յստակութեամբ կը նկա-
րագրէ մեզ այն բնիկ և յայտարար հանգա-
մանաց պատկերը։ Ամենամեծ համակրու-
թեամբ և ճարտարութեամբ նշանակուած են

այն տեղ՝ տիրող իշխանաց և հայրապետաց
յատկանիշ նկարագիրները և նոյն ժամանակի
Հայաստանի վրայ մեր ունեցած բոլոր ծա-
նօթութիւնք՝ մի միայն արդիւնք են այս պատ-
մըլիս կենդանի և իրական նկարագրութեանց։
Փառտոտ մասամբ իւրք իրեն պատմութեան
ընտիր աղբիւրներ ունեցեր է առջևը. — ար-
քունի զիւան մի կայր նոյն ժամանակները,
որ ունէր նայնպէս զլիաւոր զիւանապետ մի,
արքունի գրասն քարտուղար կոչուած¹։

1. Ի դրան աղբուրի կարգեալ տարասլուր. Մ. Խոր.
Գ. Խի։

Այս աղբիւրէս առեր է, օրինակ իմն, այն ամէն տեղեկութիւնները՝ որոնք անասա-
րակոյս պաշտօնական արձանագրութեանց մէջ
միայն կրնային գտնուիլ. ինչպէս են՝ ձեռ-
նարուելու համար կէտարիս գաղօղ իւրա-
քանչիւր կաթողիկոսաց ուղեորութեանց պատ-
մութիւնք։ Ամէն անգամ կը յիշէ յակտնէ յա-
նուանէ անոնց հետ ուղեկից եղող իշխան-
ները, հետեւաբար լաւ հիման վրայ հաստա-
տուած է նորա պատմութիւնը։ Բայց կարելի
չէ ի սպառ լուութեամբ անցնիլ փաստոսի
տեղեկութեանց մէջ գտնուած մեծամեծ թե-
րութիւնները։ Դեպ ի քահանայական դա-
սակարգն ունեցած իրեն. սաստիկ յարումն և
համակրութիւնն՝ զինքը կողմնասէր կը ցուցը-
նեն թագաւորական կուսակցութեան և քա-
ղաքական տեսութեանց նկատմամբ. ոսկայն
գրեթէ միշտ արդար կ'երևի առ զխաւոր
ներկայացուցիչս Աղբիւրսի տոհմին, որ հա-
կառակ քահանայական կուսակցութիւնն էր։
Նախ և առաջ, պէտք է յիշատակել այս
մաստեղ՝ թուրու մէջ գործ դրած արտաքոյ
կարգի չափազանցութիւնները և դէպքերու
խանգարումները, զորս լոկ հայրենասիրական
դիտաւորութեամբ ըրեր է։ Բայց դիտելու
արժանի է, որ ոչ միայն թշնամոյն ըրած
կորստեան թիւը կը չափազանցէ, այլ և Հա-
յոց ըրածներուն։ Այս բանին պատճառը
ոչ այնչափ բարեմիտ հաճոյքն եղեր է՝ զոր
կը զգայ արևելցին՝ ո՛ր և է վիթխարի հսկա-
յական իրի մէջ, որչափ այն դիտաւորութիւնը՝
որով ուզեր է ցուցնել թէ Հայաստան ինչ-
պէս ծաղկած և բազմամարդ աշխարհ մ'ի-
ղեր է, քանի որ զեռ թագաւորաց և իշ-
խանաց ամպարաւորութիւնն չէր կործանած ազ-
գային տէրութիւնը, և պարսկական իշխանու-
թիւնը չէր տիրապետած։ Սակայն հեղինա-
կին ինքնաստեղծ գիտերն ըստ մեծի մա-
սին այնպիսի բարեմիտութեամբ եղած են,
որ ամենէն աւելի նուազ քննադատ ընթեր-
ցողն անգամ կրնայ զուակել իրաց ստոյգ
եղելութիւնը։ Շապուհի և Արշակայ մէջ ե-
ղած 34ամեայ մեծ պատերազմին ժամա-
նակ՝ Հայք 29 յաղթութիւն կ'ընեն, որոց
հետեւանքը կը լինի — յետին աստիճանի
կործանումն աշխարհին և զօրաւոր նախարա-

րաց անցնիլը ի կողմն Պարսից։ Աստի կարող
է ամենայն մարդ իմանալ թէ ինչ տեսակ
յաղթութիւնք էին՝ որոց վրայ կը խօսի
պատմիչն, թէ և բխարաթ Պարսիկը կը
մեռնին անոնց մէջ։ Շապուհի արշաւանքին
միջոց ընդդէմ Հայաստանի՝ յատկապէս Սիւ-
նեաց աշխարհն է որ կը քայքայուի և կ'ա-
րշարի, որովհետեւ — երեսուն տարի առաջ
— Անդովի իշխանը պատճառ եղեր էր Ներ-
սեհի դէմ պատերազմելուն¹, որ սակայն
նոյն ինքն փաստոսի ուրիշ տեղեկութեանց
չի համապատասխաներ։ Դարձեալ կ'ըսէ նա,
թէ Շապուհի այն պատճառաւ հալածեց զքրիս-
տոնեայս, որովհետեւ քաղաքականօրէն յարեալ
էին առ Արշակունիս, որ է՝ առ քրիստոնէայ
թագաւորս Հայաստանի։ Հայկական մեծա-
մտութիւնն այսու այնպիսի դիտումներ կ'ըն-
ծայէ պարսիկ թագաւորին, որոնք կրնային
հասկանալի լինել՝ եթէ զործը հռովմական
հզօր կայսերութեան հետ լինէր, բայց ընդ-
հակառակն բոլորովին անտեղի են՝ երբ խօսքը
Հայոց սկսւր և խախուտ տէրութեան վրայ
է։ Աստեղ վրայ աւելցնելու է նաև ժամա-
նակագրական սխալները. — Պարսից Ներ-
սեհ թագաւորը (293 — 302) կը յաղթէ
և կը կուրացնէ Հայոց Տիրան թագաւորը
(326 — 337), այնպիսի ժամանակի մէջ՝ մինչ
վաղուց արդէն կը թագաւորէր Ներսեհի թոռը
Շապուհի Բ, և միանգամայն կը յիշատակէ
վաղէսը (364 — 378) իբր ժամանակակից
հռովմայեցի կայսր²։ Շատ տարակուսական
է դարձեալ Ներսէս կաթողիկոսի և վաղէս
կայսր ժամանակակցութիւնն։ Հայրապետն
կ'աքսորուի կայսրէն և կը մնայ ինը տարի
կղզւոյ մի վրայ, և վաղեմի մեռնելէն վերջը

1. Փաստ. Բուզանդ. Դ. ԾԷ. էջ 182 (աղբք. վէ-
նետոյ, 1889)։

2. Ներսէսէն կը համարի թէ Շապուհի Բի որդին՝ իբրա-
սիւր Ներսէս լինի. այսու կը լուծուի ստուգիկ ժամա-
նակագրական զմտաւորութեան դիտաւոր ինչեռն։ Սա-
կայն Տիրանայ ժառանգ ժամանակ (եթէ զպաշ 357ին
դնենք, կամ թէ սակաւ մի յետոյ՝ դուցէ 341ին) Շա-
պուհի Բ, որ մեռէ եր ամիս 310, չէր կարող յարգուս
հասած որդի ունենալ։ Բայց աստի, պատմութիւնն
ըստ որում Ներսէս յաղթութեան ի Յունաց և կանա-
նոցը ձեռքէն ետու, և յետոյ դարձեալ իսլաւոքութեան
գալստեք՝ դայն ետ առաւ, կը ցուցնէ՝ թէ Գիեկզե-
սիանոսի միջոց եղած Պարսից պատերազմը կը մե-
լատակաւի առ հայն ազատ կերպով։

կը դառնայ ի հայրենիս՝ մինչ կ'ապրէր դեռ Արշակ Թազաւորը (+ 367) : Պապ Թազաւորը (367 — 374) երկար ժամանակ չի հաւարանակիր քնաւ Ներսէսի հակառակ գործ մ'ընել՝ վախճալով հոռոմայեցի ինքնակալէն. սա յանուանէ չի յիշատակուիր, բայց կը հակաընդդէմ քնակահարաբ պաշտպանն քրիստոսնէից՝ Թէոդոս մեծն, որ կայսր եղաւ յաւին 379, և որուն զահակալութիւնը չի տեսնուի Պապ և ոչ Ներսէս :

Փառատոսի աղբիւրները եղբր են յաճախ ժողովրդական վէպեր, թերևս հին երգեր. այս աղբիւրութիւնը կ'ընէ, օրինակ իմն, հաւատարիմ Դրաստամասի և Արշակ Թազաւորի մահուան պատմութիւնն. Շապուհի և Արշակայ մէջ եղած պատերազմի նկարագրութիւնն, ինչպէս նաև վասակայ հաստատուն և անյիշկալի յաղթութիւններն, և այն միօրինակ կրկնաբանութիւնը իւրաքանչիւր պիտոց վերջը, բայց միայն Մերոսմանէ փախչէր, կարծես ի պատիւ Մամիկոնեան ազգատոհմին շինուած երգէ մի առնուեր են : Դարձեալ, երկրորդ Մամիկոնեան Մուշեղի յաղթութեան կամ պատերազմաց պատմութիւնն¹, յորում անփոփոխ միօրինակութեամբ կը յիշատակէ մէշտ, թէ բոլոր նուաճած գաւառները ի հարկի (ծասայոքեան) կացուցանէր, առերէր, գերէր, և առնոյր պակշտէր ի նոցանէ, թուի թէ յաղթանակի երգ մ'է՝ մի և նոյն վերջաբանութեամբ որ մէշտ կը կրկնուի : Պատանւոյն Գնեւայ, գեղեցիկ փառանձեմի և նենգաւոր Տիրիթայ ողբերգական պատմութիւնն անտարակոյս բանաստեղծական աղբիւրէ քաղուած է : Բայց պատմութեան ամենաբարձր կամ ամենէն աւելի աչքի զարնող կէտը կը կազմէ Ներսէս կաթողիկոսի տեսարանին վրայ երևիլն՝ իրեն առ Արշակ Թազաւորն ըրած սարսափելի գուշակութեամբք և սպառնալեօք : Սակայն այդ դէպքն ժամանակագրական հաշուով անկարելի կը թուի, օրովնտե կաթողիկոսն կը նկարագրուի այն տեղ իբր հաստնացեալ հասակով և պատկառելի մէկը. մինչ ստուգել այդ պատմութեան դէպքն՝ Պապ Թազաւորի ծննդն

դենէն առաջ պէտք է պատահած լինի. ապա ուրեմն՝ ամենէն աւելի ուշ՝ յամին 360, այլ հաւանականաբար շատ առաջ. և ահա այնպիսի ժամանակ մի կը հասնինք, յորում պիտաւոր անձն՝ Ներսէս կաթողիկոսն՝ տակաւին աշխարհիկ վիճակի մէջ էր :

Հաւանական է ուստի՝ թէ ի պատիւ Թուառ Արշակունեաց և քաջասիրտ Մամիկոնեանց յօրինուած երգերն՝ նախագրական ժամանակամիջոցին համար պատմական նիւթ մատուցարար են հեղինակին, ինչպէս հռոմէայեցի տարեգիր պատմիչին՝ Գովտարիանք հրաշակասոր առանց (Clarorum virorum laudationes) կոչուածները : Պատմական աւանդութեան սկզբունքներն, ինչպէս այն տեղ դամբանական ողբերէն յառաջ եկեր են : Պատանւոյն Գնեւայ պատմութեան մէջ յայտնապէս կը յիշատակուի, թէ նենգութեամբ եղած սպանութեան իւրաքանչիւր պարագայք առնուած են ի պատիւ սպանելոյն եղած ողբոց երգերէն² : Ս. Ներսէս իւր բոլոր ճշմարիտ շանաց արգելու մեռելոց համար եղած կոծր և աշխարհումը՝ իբր հիթանոսական աւելորդ պաշալտութիւն մի, բայց ի զօր : Նշելով նախ ի զօրն Մամիկոնեան ընդունալն տեղ արգելցցայն, որ՝ յիշելով Սրբոյն պատուէրը՝ մահուան անկողնի միջէն խառն հրամայեց և խրատեց, որ քնաւ չի կոծեն զինքը և շաղարանն՝ իրեն թողալուն հանդիսին միջոց : Սակայն հայ ժողովուրդն այնու չի թողուց իւր սովորութիւնը, և սգա

5. Փառատոսի խօսքերն (Դ, 22. Ժն, էջ 131) մեծ կարեւորութիւն ունին, վասն զի կը հաստատեն այն կարծիքը՝ թէ Փառատոս իւր պատմութեան նիւթը քաղէր է դիւցազանց և յաղթականութեան երգերէն՝ ողբերգական աւանդութիւնն էին : « Ապա բոլոր մեծ իւրեւ համարեալ յայտնեցան ի լուսին ամենազոյն, և ի ճայտուր կուգին ամենայն եղև նա մայր ողբոցն, և ճայտարկուեցին ամենայն ի ճայն ողբոցն սկսան նուազել զիրան արփաւնայն Տիրիթայ, զակն զնին, զքառութիւնն, զհաստ մահու նիւթն, զսպանումն, ճայնիւքն զիւրեղեալ խառն զազատութեամբ, ի նուաճել իւրեանց ճայնիցն, ի իրն յայտնեալ հոգի կարկանդակ » : Ասա երգերը կը յօրինէին լուրկանց և ազգական կանայց (Մ. Խոր. Բ. 4), ինչպէս բոլորովին նման վրէժխնդրական բանաստեղծութիւնն կը պատկերէ շինուած է սպանելոյն ընտանեաց կանայց կողմանէ : Փառատոսն շատ հիշը և քեղեցիկ կերպով կը համեմատի Մերեմէի Ալուանիին :

տոր կրկնելով պատուեց իւր վերջին դիցազնը¹ :
Դարձեալ, առաջաւելախառն գրոյցի կերպարանք
ունին այն բոլոր յատկապէս քրիստոնեայ պատ-
մութիւնը, յորս ամբարիշտ վշաղէս կայսեր
հալածանաց վրայ կը խօսուի, որոնց միջոց
այլևայլ նեղութիւններ կրեցին արքն Աս-
տուծոյ՝ Բարսեղ և Ներսէս : Այս պատմու-
թիւնը ակնյայտնի ապացոյցներ են, թէ
ինչպէս գրականութենէ զուրկ ժողովրդեան
մէջ՝ սերունդ մի միայն յառաջ պատահած
դէպքերն անգամ կը մոռցուին ի սպառ, և
կամ խանգարուած և ոչ պատմական ոճով
կը հասնին յաջորդաց : Նոյն իսկ այն զէպ-
քերը, որոնք իւր ժամանակէն հազիւ երեւ-
սուեւ տարի յառաջ պատահեր են, փաստոտ
բոլորովին առաջաւելական գրոյցի ոճով կը նկա-
րագրէ մեղի : Այս ամէն ըսածներէս կը հե-
տևի, թէ ընդհանրապէս ամենայն պզուշու-
թեամբ և չափով պէտք է օգտուիլ մեր պատ-
մըլէն կամ՝ լաւագոյն ևս՝ ժամանակագրէն,
թէ և շատ տեղեկութիւններ ունի՝ որոնք
մեծ արժէք ունին իրենց մանրամասն պա-
րագրայից համար : Եւ այս բանն այնչափ աւելի

ցաւալի է, որ ինքը — ի բաց առեալ յոյն
և հռոմէացի պատմըաց մի քանի սակաւ
տեղեկութիւնները — Հայաստանի Դ դարու
եկեղեցական և քաղաքական պատմութեան
միակ աղբիւրն է :

Այս բանն այնչափ աւելի յայտնի կը լինի,
երբ համեմատենք զինքը նոյն ժամանակի
ուրիշ պատմական աղբերաց հետ, որոնք
գրեթէ բնաւ արժէք չունին : Այս բանն կըր-
նանք ըսել յատկապէս Մ. Խորենացոյ
պատմական գործոյն համար, այն պատճառաւ
պարզաբար՝ որ Գուտշիդի և Կարրիէրի ու-
սումնասիրութեամբք ցուցուեցաւ՝ թէ Մ. Խո-
րենացոյ գրութիւնը է դարու գործեր են,
եթէ ոչ աւելի ևս ուշ, և հետեւաբար եր-
կայն ժամանակի միջոց մի կայ ընդ մէջ
գրութեան և պատմութեան զէպքերուն : Օրի-
նակ իմն, քննենք միայն այս տեղ այն ժա-
մանակագրական գրութիւնը, զոր կը հաստատէ
Մ. Խորենացի եկեղեցական պատմութեան
համար : Նա բաւական կը խտորի փաս-
տոսէ, ինչպէս կը հաւատտէ երկու հեղինա-
կաց աւանգած կոթողիկոսներու ցանկերուն
հետեւեալ բաղդատութիւնն.

1. Փաւստոս Բիւզանդ. Ե. Խ. — « Իւ (Մանուէլ)
իբրև կայր հիւանդ ի մահիւն իւր... առաջի ամենեցուն
ասէ... Մի յանկարդ իբրև ինթանոսս կոծ կամ աշ-
խարանս ոք անկուսութեամբ զնիցէ ինկէ... Զի մեզ
մեծ նայրապետն Ներսէս զայս համակ պատուիրէր » և
այն (էջ 264-3) : — Յայտնապէս ևս տեսնուի Բիւ-
զանդայ գրութենէն թէ ինչպէս նայ ժողովրդեան մէջ
խոր արմատ ձգեր էր սյր սովորութիւնը, և թէ ինչ-
պէս ժողովուրդը երախտազգիտական պարտք մի կը հա-
մարէր պատուել իրեն զիջազանից սյրգլանի երգերով :
Կ'ըսէ Բիւզանդ (էջ. 266) : « Այլ իբրև մեռաւ մեծ
սպարապետն Մանուէլ, հրամանն՝ զոր տայր յազազս
կեդոյն չընելոյ՝ այնմ ինչ ոք ոչ անասց. այլ ամենայն
մարդ երկրին Հայոց կոծ եղեալ, մեծաւ աշխարանոց
չային զնա առ հասարակ ազաղը և շինակաղը : Զի ա-
մենայն մարդ իբրև զօրէ ի կարէ առնէին զմանէ
վասն քաղցրութեան մարգասիրութեան, և եղութեան,
և անզարտութեան խնամաւ բարեբարութեան՝ բարեշնառ
զայնաբնէն աննն Մանուէլի : Ամենեկեան բերանաւ
բաց հառաչէին զինի նորա, կըկաթ կաթողի լինէին
զիրեանց քաջ՝ զօրավարէն, զգրկէն իւրեանց, զյազ-
թեանց զանուանին զարգասունէն, յայնչախոյն ևնա-
ցեալ զնայեալ ի յանշատէն ի մեկնելոյն » : — Այս
ստղծրուս մէջ ո՞վ չի տեսներ եռանդուն արտի կայծեր,
երբեքստեմ թիկերու թրթուռներ, զերականական
կապիւրտ անաստաղ զբիւն հեռերի, որ նոյնանիչ բա-
ւերուս խնդրամբ ուղեր է զգացմանց չեքմութիւնը և
ստատկութիւնը բացարարի : և Փաւստոս ուրիշ բան
չէ ըրած, բայց նոյնք առեր անփոփոխ և իւր պատմու-
թեան կարգէն և խմատին յարմարցոյցեր է :
Մ. Թ.

Փաւստոս	Խորենացի	
Գրիգոր	Գրիգոր	30 տարի
Արիստակէս	Ռատակէս	7 —
Վրթանէս	Վրթանէս	15 —
Յուսիկ	Յուսիկ	6 —
Փառէն	Փառնբութեհ	4 —
Շահակ ¹	—	—
Ներսէս	Ներսէս	34 —
Չունակ ²	—	—

1. Այս Շահակը կամ Սահակը՝ Աղբիւսեան եպիս-
կոպոսին ազգատունէն էր, վասնզի « ոչ ոք դար ի
տանն Գրիգորի (կաթողիկոսութեան) արժանի », ի՞նչէ
Բիւզանդ (Գ. ԺԵ) : Մ. Թ.

2. Այս անձն, որ Ս. Ներսէսի կենդանութեան մի-
ջոց՝ Արշակ Թաղաւորին կրածառա կաթողիկոս եղաւ,
ինչպէս կը պատմէ Բիւզանդ (Գ. ԺԵ, էջ 127), և ո-
րուն ձեռնադրութեան ոչ մէկ եպիսկոպոս չհասանեցաւ
և ներկայ չեղաւ՝ քաջ ի նորդուաց և Աղձնաց եպիս-
կոպոսներէն, մոացուր է կաթողիկոսաց ցանկին մէջ
գրեւելու : Բացայտանի գրութեան մէջ (Արձ. 1895,
թիւ 92) : Մ. Թ.

Յուսիկ ¹	—	—	տարի
—	Շահակ	3	—
Ջաւէն	3 տարի	Ջաւէն	4 —
Շահակ ²	2 —	—	—
Ապուրասկէս	Ապուրասկէս	5	—

Խորենացոյ անուանց և թուականներու ցանկն զրթթէ միակ հիմն և աղբիւրն եղած է յետագայ բոլոր հայագրի պատմիչներուն, այս պատճառաւ ևս չենք կարող իբր ստույգ աղբիւրներ գործածել անոր վրայ հիմնուած եկեղեցական պատմութեանց տեղեկութիւնները։ Այդ երկու ցանկերը քննելու համար սկսինք Միծն Ներսիսէն։ Կաթողիկոսաց բոլոր ցանկերն (նաև Միքայէլ տարին և յոյնը) կաթողիկոսութեան 34 տարի կ'ընծայեն իրեն, որ անկարելի է։ Ներսէս թուաւորուեցաւ Պապ Թադաւորէն (+ 374)։ սա՝ Ներսեսի մեռնելէն վերջը՝ եկեղեցական կարգաց և կանոնաց հակառակ շատ բաներ ըրաւ։ հաւանական է ապա թէ նորա մահն պատահած լինի՝ ամենէն աւելի ուշ՝ 373 տարւոյն վերջերը և կամ զէթ 374ին սկիզբը։ Ներսէս՝ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ Կեսաբոյ Եանքիոս հայրապետէն, որ Միծին Բարսիլ նախորդն էր (Փաւստոս, Գ, 9)։ Եանքիոսի հայրապետութեան ժամանակը կը պատահի 362 — 374³ տարիներուն մէջ, հետեալքար 362էն յառաջ Ներսէս չէր կարող կաթողիկոս լինել⁴։ Ճշգիւ կը համաձայնի

տար հետ Սիւրսապ եկեղեցական պատմութեան մէկ տեղեկութիւնը (Գ, 25)։ յորում կ'ըսուի թէ՝ առ Յովիանոս ուղղուած Անտիոքոյ տողովական թղթոյն ներքև սառազրեր է նաև 'Ισακίδης ('Ισακίδης) 'Αρμενίας μεγάλης (363 — 364)։ Սա՝ նոյն ինքն է Շահակը, նախորդն Ներսեսի՝ զոր Փաւստոս միայն կը յիշէ։ Մովսէս կը շփոթէ զայս ընդ Շահակայ Գրդի (Կորճեայ), որ (Ջաւենէն) վերջը կաթողիկոս եղաւ և սխալմամբ Ալբրահանի տոհմէն սերտալ կը համարի զայն։ Բաց ասորի, Մովսէս՝ երրորդ տարի հաստի մէջ վախճանած Ա Յուսկան¹ և նորա թուան Ներսեսի կաթողիկոսութեան մէջ եղած ժամանակամիջոցն կը դնէ Փաւստոսին 4 տարուան կաթողիկոսութիւնը, որ ամենին հաւանական չէ։ Փաւստոս՝ Ներսեսի մահուընէն յետոյ ուրիշ Յուսիկ մ'այլ կը յիշատակէ, որուն վրայ լուծմամբ կ'անցնին Մովսէս և իւր հետեւողք։ Այս դիպուածի մէջ ուրիշ երկու արտաբեր ջուշակք կը հաստատեն Փաւստոսի տուած տեղեկութիւնը։ Տէր Միքայէլ Պատրիարքը իւր Գաւառայարիւն² կոչուած զրուիեան մէջ Ներսէս յան յաջորդ կը դնէ։

16. Տէր Յուսիկ. — Ս. Ներսեսի մահուընէն յետոյ՝ սա 4 տարի կաթողիկոսութիւն ըրաւ։

Նոյնը կը հաստատէ նաև ցուցակն, «Καθολικοί τῆς μεγάλης Ἀρμενίας» (cod. Paris. DCD fol. 180v. տպագրեալ Բ Combefis-է, Historia Monothelitarum Բ. 288)։ ὁ ἄγιος Νεοστός ἐτῶ 18 ὅν ἀπέχτειν Φάρμη· ἐὶς³ οὐτως Ἰουστῆ· ἐτῶ γ·

Մինչև ցարդ ըսածներէս կրնամ ապահւ-

1. Սա, որ և Յուսիկ Բ, Ալբրահան կաթողիկոսի ցանկն էր, որ Ս. Ներսեսի մահուընէն յետոյ կաթողիկոս դրուեցաւ Պապ Թադաւորէն կրամուտաւ։ սա և իւր նախորդն Զուռակ առաջինը եղան՝ որոնք Կեսաբիա չի զննելու կաթողիկոս ձեռնադրուելու համար, որուն համար բողոքելին Կեսաբաւ հայրապետ և «բռնի զԵլեանութիւն կաթողիկոսութեան» ինչպէս կը պատմէ Բեւալազ (Ե, ԽԹ)։

2. Սա Սահակ Կորճեայ կը կոչուի, որ ամսմիջակէն Զուռակ յաջորդեց, որ երկու տարի միայն կաթողիկոսութիւն ըրաւ, և իրեն յաջորդեց Ապուրասկէս Մառաշկերտից, որ Ալբրահան աղակալութիւն ցնդէն էր (Բիւզ. Ե. Գ և Դ)։

3. Բեւալազուպէս եկեղ. պատմիչը Ս. Բաբայի հայրապետութեան սկիզբը կը դնէ Բրիտանոսի 370 թուականը, նաեւաբար Եանքիոսի մահն այլ կամ 569ին վերջերք և կամ 570ին սկիզբը պատահած պէտք է լինի։ չգիտեմ ինչու զգրուիս ևեղինակն 374 տարւոյն մէջ կը դնէ զայն. (սեւ Migne, Patrolog. I, S. Basile. — Alzog, Patrol. I, 1877. p. 338. — Fialon, Etude historique et littér. sur S. Basile, Paris, 1869, p. 83.)

4. Հմմտ. վերք, յէջ 119. Կրնայիք յիշատի ընդուն-

ելի այն տեղեկութիւնը, թէ Ս. Ներսէս ձեռնադրուած լինի Եանքիոս հայրապետէն (Փաւստ. Գ, Դ), որով հաստատած կը լինէինք Փաւստոսի պատմածը (Գ, ԺԵ). սակայն Փաւստոս Ներսեսի Ի Կեսաբիա երթնի պատմութիւնը կը զրէ հաւանականաբար այնպիսի պաշտօնական աղբիւր վրայ հիմնուած տեղեկութեամբ, որ չենք կրնար ընդունել զայն։

1. Մ. Խորենացոյ պատմածն բոլորովին կամայական զգուս մ'է բնականաբար, իբր թէ Տէրան ապանի տուէր է զՅուսիկ այն պատճառաւ, որ սա արևմտաբնէր և նախորդն է Գուլիանոսի պատկերը։ Սակայն ոչ Տէրան և ոչ Յուսիկ ժամանակակիցը չէին Գուլիանոսի, նաեւաբար յայտն ևս սխալ է Մովսէսի ժամանակագրութիւնն։

2. Էջ 34, տպագր. Երուսաղեմի, 1871։

վապէս հետեցնել, թէ Մովսէս բոլորովին ըստ քիմք գասաւորեր է հետեւեալ կաթողիկոսաց կարգը. Շահակ, Զաւէն, Ասպուրակէս. փռ. խանակ գնելու՝ Զաւէն, Շահակ, Ասպուրակէս, Յայսմ եւ Տէր Միքայէլ ամենայն կերպով համաձայն է փաւստոսի հետ:

Որովհետեւ փաւստոս ամենեւին տեղեկութիւն չի տար թուականներու մասին, և Մովսիսի տուածներն այլ սխալ են, հետեւաբար անկարելի է կաթողիկոսաց ժամանակագրութիւնը կազմել, երեսնք միայն հետեւեալները հաստատել, թէ ա. Արիստակէս 325 ին միջոցները (կաթողիկոս էր), վասն զի Նիկիոյ ժողովոյն Հարց թուէն է. ք. Ս. Ներսէս կը մեռնի 374 թուականէն առաջ. և գ. Մեծն Սահակ կը մեռնի նաւասարդի 30 ին (= 7 սեպտեմբերի), Յազկերտ Բիթագաւորութեան երկրորդ տարին, որ է՝ 439 ին: Այս համառօտ տեղեկութիւնը անբաւականը են կաթողիկոսաց ժամանակագրական ցուցակ մի շինելու. իսկ Մովսիսի գիրքն չէ կարող ծառայել իբր աղբիւր եկեղեցական պատմութեան:

Հայկական եկեղեցւոյ սկզբնաւորութեան պատմութեան համար ամենամեծ կարեւորութիւն պիտի ունենար Տարօնոյ պատմութիւնը, որուն հեղինակ կը կոչուի Զենոր Գլակ առնուով ասորի եպիսկոպոս մի՝ ժամանակակից Ս. Գրիգոր Լուսարդի. սակայն Գր. Խալաթեանց՝ իւր բրած ուսումնասիրութեամբք և շոյն զրբին մէջ գտնուած տեղեկութեանց պատմական քննութեամբ՝ այն եղրակցութիւնը յառաջ բերաւ, թէ այդ գրութիւնն ը կամ թ. դարու առաջապէս զորոյցներէ կազմուած գործ մ'է՝ զուրկ ո՛ր է պատմական արժէքէ: Զենորայ օգնականը կամ ընկերը եպիսկոպոսական աթոռներ ունին, որոնք զոյթութիւն չունէին. այցելութեան կ'երթան նոքա Երուսաղեմայ հայրապետաց, որոնք քրիստոնէութեան Բ պարու կը՝ պատկանին: Գրիգոր Լուսարդի՝ Գիսանեայ և Գեմետրի կոռց հռչակաւոր մեհնանը կը կործանէ, որոյ գոյութիւնը կը հերքուի պարզաբար Ա.

գաթանդեղեայ պատմութեան հետ համեմատելով այդ տեղեկութիւնը: Արձանագրութիւն մի « յոյն և իմայելացի 'նշանօք » (Զեն. Գլակ. էջ 34), կեղծ պատմական գրութիւններ, որոնց խորագիրք կամ անուանք կրնան համեմատուիլ Պաղմէնոս Գեննոսի և Սուս - Պլուտարքեայ (de fluviis)՝ անուանց հետ, (պատմութիւն Հեփթաղաց յաւարէն լեզուով գրուած և պատմութիւն ճենաց = Զինաց) կը ներկայացնեն ծանօթ խորհախոյի մի աղբիւրները: Զենորայ գիրքն, իրեն ոչ նուազ կառածելի շարունակութիւնն այլ միտօին առած, զոր շարագրք է Յովհան Մամիկոնեան, կը ներկայացնէ առասպելախառն զրոյցը կամ պատմութիւնը Գլակայ կամ Սուրբ կարապետի վանքին, որ նախապատիւ հիմնարկութիւնն էր Մամիկոնեանց: Սոքա այն ժամանակ միայն Տարօնոյ մէջ և Ալատիշատայ շրջակայները հաստատուեցան, երբ էր դարու մէջ՝ Գրիգոր Լուսարդիի առնը վերջին կաթողիկոսին ժառանգ մէկ հատիկ դատեր միջոցով՝ իրենց ցեղին ժառանգութիւն ստացան հայրապետական տանը պատկանող զիւղերը և ստացուածները՝ 3. Այս առաւ - պատմագրութեան հեղինակին գիտած գլխաւոր նպատակներէն մին եղեր է, յաւելումներ ընել Ագաթանգեղոսի Հայատտանի պարձի պատմութեան վրայ, որոնք մեծ կարեւորութիւն ունէին յաշա բարեպաշտ ընթերցողաց: Զենորայ սլատկառելի հասակն իբր հաւատի փաստ կը նկատուի այն տրուած տեղեկութեանց արձանահաւատութեան, ինչպէս բարեմտաբար կը գիտէ հեղինակն՝ 4. « Եւ զուր մի ինչ աղարտէք զսակաւ պատմութիւնս, կամ եթէ Ագաթանգեղոս զայդ ոչ իշէ. զի ես յառաջագոյն գրեցի քան զնա »: Գրիգորի յղութիւնն կը պատահի Արտաղ զաւառին մէջ՝ « ի հանգիստ սուրբ առաքելոյն թաղեալն », ուր յանուանէ կը յիշատակուին նորա զայեակներն ի կետարիս՝ Բուրպար և Սոփի, և Եւթաղէ (Εὐθαλῆς) եղբայրն Սոփիայի, և Գրիգորի աներն՝ Գաւիթ, և

1. Գր. Խալաթեանց. Զին-Գ Գլակայ Բնական և Գրական Գիտելոյն. Վիեննա, 1893:

1. Սուս-Պլուտ. գրքին անունն է. ք. περὶ ποταμῶν.
2. Ղապար փայտ. էջ. 103-4:
3. Զենորայ Գլակայ Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 19.
Վենետիկ, 1889:

իւր ամուսինն՝ Մարիամ, կը յիշատակուի դարձեալ Գրիգորի Ռեստակէս որդւոյն ճրգնաւոր զատարարակն՝ Նիկիմաքոս (Νικημαχος), Գրիգորի եղբայրն (Սլուբն) ճինաց աշխարհին վրայ կը թագաւորէ, իսկ քեռորդին՝ սպիտակ կոշուած Հոնաց կամ Գլթաց վրայ կ'իշխէ, և այլն։ Արդ տարօրինակ բան է՝ որ նոյն այս սեղեկութիւններս կը գտնենք Մ. Խորենացոյ պատմութեան մէջ, ուր միայն չի յիշատակուի Լուսաւորչի ազգականաց արեւելքի այս կամ այն կողման վրայ թագաւորելը։ Սակայն Խորենացոյ սեղեկութիւնք Զննորայ հեղինակութեան վրայ հաստատուած չեն, այլ ուրիշ սուտ — պատմագրութեան մի վրայ՝ որ Պոյնպէս հին է ժամանակաւ, Արտիթէս (Αρτίστος) եպիսկոպոսի մի թղթոյն վրայ, զոր կը յիշատակէ՝ Ազաթանգեղոս այն տասուերկու եպիսկոպոսաց կարգին մէջ՝ զորս բնորոշ Ս. Գրիգոր քրմաց ցեղէն¹։ Այլ թէ արդեօք Մովսէս օգտուրէ է Զննորայ զրքէն կամ թէ վերջինս առաջնոյն պատմութենէն, այս լոկ մատենադրական խնդիր մ'է, և բնաւ պատմական կարեւորութիւն մի չունի։

Ուրիշ ժամանակակից աղբիւր մ'այլ է անշուշտ հետեւեալ գրութիւնն. « Թաղաք զարմից Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի և պատմութիւն Սրբոյն Ներսեսի Հայոց Հայրապետէ »։ Հեղինակն, որ շատ օգտուրէ է փաստաւէն, հաւանականաբար գրականութեան սեկեդարուն կը պատկանի և պէտք է նայն ինքն Մեսրոբ լինի կամ իւր աշակերտներէն մին 3, Մ. Խորենացոյ օրինակն բաւական է ցուցնելու համար թէ որքան սակաւ կարեւորութիւն ունի ոճական կամ գրական կոշուած փաստն⁴։ Հեղինակին 34 տառուան կաթողիկոսութիւն բնծայելն Ներսիսի, որ լոկ աւանպական է և ոչ պատմական, բնաւ նպաստաւոր չէ իրեն գրութեան ժամանակին։ Բայց կան զեռ աւելի տարակուս

սական իրեր։ Երբոր Ներսէս կենսարեա կ'երթայ կաթողիկոս օծուելու համար, ոչ միայն նախարարաց սովորական նուիրակութիւնն կ'ընկերէ իրեն¹, այլ և ոչ նստազ քան 28 եպիսկոպոսունք կ'աղեկցին իրեն։ Սոյն հանգամանքս բնաւ պատմական չէ և փաստոտ յակնէ յանուանէ կը յիշատակէ այն ամէն իշխանները, որոնք ուղեկիցք եղան առթիւ ձեռնադրութեան Յուսկան (Գ, Ժբ), փառեռնի (Գ, Ժգ), Շահակայ (Գ, Ժէ) և նոյն իսկ Ներսիսի (Գ, Դ), և սակայն չկայր անոնց հետ և ոչ մէկ եպիսկոպոս։ Այս բանս բւերորովն հակառակ լինելով յետագայից տեսութեանց, ուստի և պարագային համմատ եպիսկոպոսներ կը հնարէին։ Սոյն եպիսկոպոսաց ցանկին մէջ վերջինն է (Գ, էջ 26) « Գնել եպիսկոպոս Մելեաննայ » և որդի, կարելի է ցուցնել թէ Մելեաիսին է արժողին վրայ այսպիսի եպիսկոպոս բնաւ զոյգութիւն չէ ունեցած, սրովհետեւ. Ներսիսի ժամանակակից եպիսկոպոսները գիտենք թէ ուրոնք էին. նախ՝ Ուրանիոս (վերջին անգամ յիշատակուած յամին 363), և յետոյ Ուրեյոս՝ որ հայ կաթողիկոսէն վերջն այլ դեռ ապրեցաւ։ Այս ուրեմն Գնել եպիսկոպոսը լոկ հեղինակին մտաց գիտն է։ Դարձեալ, Արշակունեաց ժառանգը և հպատակ իշխանաց մէջ երկու անգամ կը հանդիպին նաև Մելեաիսեայ իշխանին²։ Աստի կընանք հետեւցնել, թէ հեղինակն Մելեաիսին քաղաքը Մեծ Հայոց մէջ կարծեր է, ինչպէս որ Առաջին Հայքն այլ մի և նոյն քաղաքական պայմանի կամ առնչութեան մէջ կը գնէ։ Կը պատմէ թէ Բնչպէս Մ. Ներսէս բազմաթիւ եկեղեցիներ շինել տալաւ Սեբաստիոյ մէջ, յարմէ յայտնապէս կ'երևի թէ հեղինակն բնաւ զապօրար չունէ եղբր Հայոց թագաւորութեան քաղաքական սահմաններուն վրայ, որ արդէն վաղուց վերցուր էր իր գրած միջոցին։ Հռովմէական կայսե-

1. Ազաթանգեղ. էջ 630. վերնորի, 1863.
2. Մօրեքը հայկականք. Զ. էջ 1. ապր. վերնորի. 1833. Թրգիւ. Լազուլուպ, Collection II, S. 21 f. f. 3. Langlois a. a. O. S. 19.
4. Բնականաբար զանց կ'ընենք յիշել տեղեան ժբ, ժբ գլուխները, վասն զի նոյն իսկ Լազուլուպ կը գտնէ անոնց մէջ վերջը եղած խանգարում մի։

4. Հեղինակին իշխանաց ցանկն ևս փաստաւոր աւելանք համաձայն չէ։
5. Գլ. Ը, էջ 53 և Ժբ, էջ 88. Ներսիսի ձեռնագրուն թեան միջոց կ'երևի Սպանդարտ, և մատուան միջոց Համամ։ Ի մէջ այս երկու դիպաց կան 54 ամբ, են գինեան բնականաբար Բ Մելեաիսին գրած է իշխանութեան փոփոխութիւն մի։

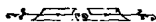
բովանդակութեան մէջ եւ նա եպիս-
կոպոսական թեմեր կ'ընծայէ Մեծ Հայոց
կաթողիկոսին¹ :

Բոյրբովին սխալ է հեղինակին այն վկա-
յութիւնն, որով կը հաստատէ թէ Հայաս-
տան մինչև Գաղիկիոսի ժողովը կախումն
ունէր Կեսարիայէն² : Հաստատարացէ՛ս՝ բայց
նոյնչափ եւ հակառակ պատմութեան՝ կ'ա-
ւանդէ յոյն Պատմութեան (Διήγησις), թէ
Ս. Սահակայ ունկմամբը կամ զահրնկէց լի-
նելովը վերջացաւ Կեսարիոյ հայրապետաց
նախագահութիւնը³ : Այս ամբողջ գրութեանս
մէջ միակ կարեւոր եւ արժէք ունեցող բանն
է՝ կարգն կամ դասաւորութիւնն զահուց հայ
իշխանաց, որուն հեղինակը կը համարուի
նոյն ինքն Ս. Ներսէս : Սոյն յիշատակա-
րանս մի եւ նոյն աղբիւրը կամ ծագումը

ունի՝ ինչ որ ունէին Փաւստոսի մէջ դրա-
նութեան կաթողիկոսաց ուղեորութեանց պատ-
մութիւնը : Անտարակոյս պատմիչն աչքի առնե-
ունեցեր է այն գրութիւնը, եւ անոր վրայ
հիմնուած՝ իրեն տկար միջոցներով շարագրեր
է Ներսիսի կենսագրութիւն մի : Իբր պատ-
մական աղբիւր բնաւ արժէք չունի այս գրու-
թիւնն այլ, ըստ որում Փաւստոսի հետ չի
համաձայնիր :

Մինչև ցարդ մեր ըրած քննութիւններէն
եւ գիտողութիւններէն կրնանք եղբակացնել,
թէ առաջին ժամանակաց հայկական եկեղեց-
այ պատմութեան համար միայն երկու ստու-
գիւ արժանահաւատ աղբիւրներ ունինք, որ
է Ս. Գրիգորի՝ վարքն Ազգաթանգեղոսի դըր-
քին մէջ, եւ երկրորդ՝ Փաւստոսի պատմու-
կան երկասիրութիւնն :

Շաքայարեղի

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

(Տես յ'էջ 105)

Պ Եր. Տէթան անակնկալ մահուամբ
Վախճանեցաւ ի Պարիս 1684 յու-
նուարի վեցին. ճիշտ այն օրը՝ յորում
սրտած էր մեկնիլ ի վիճակ եպիսկո-
պոսական պաշտամանն. եւ մայր եկե-
ղեցւոյն կանոնիկոսաց ժողովը կրկին հաս-
տատեց զԴր-Բոսէ ի պաշտաման փոխանորդի

ի նորոգ պարագութեան աթոռոյն : Հայ տը-
պագրիչը՝ որոց համբերութիւնն ալ վերջին
ծայր հասեր էր առաջ տարուան անպազար
հակաաւելութիւններէն, յոյսերնին դրած էին
Գեր. Տէթանի արդարաօրութեան եւ ընելիք
բարեկարգական ռահմանադրութեանց վրայ :
Իր մահը՝ եւ Դր-Բոսէի կրկին պաշտաման
բարձրանալը՝ գիրենք յուսահատութեան մէջ
ձգեց, գիտնալով որ ինչ կերպով ալ շար-
ժին՝ անկարելի պիտի ըլլայ մոնել ի շնորհս
եպիսկոպոսին Մարտիրոսի : Կրնային փո-
խադրել զտպարանն թագաւորութեան ուրիշ
որ եւ իցէ քաղաք մը, 1669ին սրտած աը-
տօնապիւր կու տար իրենց զայդ իշխանու-
թիւն. բայց օրինաց խստապահանջութեան
յար մ'էր ի Գաղղիա : Հերետիկոսական մո-
լորութեան ամբաստանութեանց առկ, յորմէ

1. Յովհ. կաթողիկոս (էջ 33, ապագր. Երուսա-
ղեմի, 1843) Հայոց ազգային եկեղեցական դասուն մէջ
կը քնէ Սեբաստիոյ, Մելիտանայ եւ Մարտիրոսաց —
քաղաքին (Նիքիիցայի) սեպարապոլիսները : Հեղինակն
թերեւ իրմէ ոգւումով է :

2. « Այնք աղագաւ անունին ձեռնադրութիւն Հայք
ի Կեսարիա, մինչև ի ժողովն Քաղկեդոնի » Պատմ.
Ս. Ներսիսի կաթողիկոսի Հայոց. Սոփ. Հյդհ. Զ. էջ 31.
3. Combefis. hist. Monoth. ol. 289 « ի οὐν χαι-
ροτονια τῆς Ἀνατολῆς ἐκωλύθη ἐκ τῆς Καίσαρεως
διὰ τὴν ἐπίστασιν τοῦ Ἰσαάκ ». որ է. « Ձեռնադրու-
թիւնն Արևելիք բարձու ի կեսարիայ անխաղաղ Սա-
հակայ » :